

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ЛІНГВІСТИКИ ТА СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ
КАФЕДРА АВІАЦІЙНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ

Завідувач кафедри

_____Любов ПОМИТКІНА

«__»_____ 2022 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
(ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА)
ЗДОБУВАЧА ОСВІТНЬОГО СТУПЕНЯ «БАКАЛАВР»
ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ 053 «ПСИХОЛОГІЯ»

Тема: Зв'язок самооцінки зі схильністю до девіантної поведінки у підлітків

Виконавець: Ворончук Ярослава Анатоліївна

Керівник: канд. психол. наук, доцент кафедри авіаційної психології

Вашека Тетяна Володимирівна

Нормоконтролер: Вашека Тетяна Володимирівна

Київ 2022

НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет лінгвістики та соціальних комунікацій

Кафедра авіаційної психології

Спеціальність 053 «Психологія»

Освітньо-професійна програма «Психологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач випускової кафедри

_____ Любов ПОМИТКІНА

«___» _____ 2022 р.

ЗАВДАННЯ

на виконання кваліфікаційної роботи

Ворончук Ярослави Анатоліївни

1. Тема кваліфікаційної роботи: «Зв'язок самооцінки зі схильністю до девіантної поведінки у підлітків», затверджена наказом ректора № 477/ст. від 05.05.2022 р.

2. Термін виконання роботи: з 23.05.2022 р. по 19.06.2022 р.

3. Вихідні дані до роботи: вибірку склали підлітки, 35 осіб; у дослідженні були використанні методики: методика вивчення самооцінки Дембо – Рубінштейн в модифікації А. М. Прихожан; методика дослідження самоставлення В.В. Століна та С.Р. Пантелєєва; методика «Визначення схильності до адиктивної, агресивної, деліквентної поведінки» А. Н. Орел; методика діагностики вольових особливостей особистості М. В. Чумакова; методи математичної обробки: критерії Колмогорова – Смірнова, Пірсона.

4. Зміст пояснювальної записки: кваліфікаційна робота складається з 2-х розділів. Перший розділ містить теоретичний аналіз самооцінки та схильності до девіантної поведінки, а також зв'язок рівня самооцінки з девіантністю у підлітковому віці; у другому розділі представлено емпіричне дослідження зв'язку самооцінки та схильності до девіантної поведінки.

5. Перелік обов'язкового графічного (ілюстративного) матеріалу: 11 таблиць, 2 рисунка.

6. Календарний план – графік

№ з/пор.	Завдання	Термін виконання	Виконано
1.	Вибір теми та формулювання завдань	Січень	
2.	Тематичний добір та аналіз наукових праць	Січень	
3.	Оформлення теоретичної частини	Лютий	
4.	Методологічне обґрунтування емпіричного дослідження	Лютий	
5.	Проведення емпіричного дослідження	Березень	
6.	Аналіз та інтерпретація отриманих результатів	Квітень	
7.	Оформлення кваліфікаційної роботи відповідно до ДСТУ	Травень	
8.	Попередній захист кваліфікаційної роботи	30.05.2022	
9.	Виправлення зауважень, оформлення рецензії	Червень	
10.	Подання кваліфікаційної роботи нормоконтролеру та на підпис завідувачу кафедри	13.06.2022	
11	Захист кваліфікаційної роботи	14.06.2022	

7. Дата видачі завдання: 27 січня 2022 р.

Керівник дипломної роботи _____ Тетяна ВАШЕКА

Завдання прийняла до виконання _____ Ярослава ВОРОНЧУК

РЕФЕРАТ

Пояснювальна записка до кваліфікаційної роботи «Зв'язок самооцінки зі схильністю до девіантної поведінки у підлітків»: 58 сторінок, 11 таблиць, 2 рисунка, 33 використаних джерела, 14 додатків.

Об'єкт дослідження – самооцінка підлітків і особливості її формування у цьому віковому періоді.

Предмет дослідження – природа взаємозв'язку рівня самооцінки підлітків із схильністю до девіантної поведінки

Мета дослідження – вивчення зв'язку між рівнем самооцінки і схильністю до девіантної поведінки у підлітковому віці.

Методи дослідження: теоретичні; психодіагностичні: методика вивчення самооцінки Дембо – Рубінштейн в модифікації А. М. Прихожан; методика дослідження самоствавлення В.В. Століна та С.Р. Пантелєєва; методика «Визначення схильності до адиктивної, агресивної, делінквентної поведінки» А. Н. Орел; методика діагностики вольових особливостей особистості М. В. Чумакова; методи математичної обробки: критерії Колмогорова – Смірнова, Пірсона, Спірмена.

Встановлено, що між шкалами схильності до девіантної поведінки та самооцінки кореляційного зв'язку немає. Виявлено обернений зв'язок між контролем емоцій і відкритістю, між контролем емоцій і самоствавленням, контролем емоцій і самокерівництвом, між самокерівництвом і схильністю до агресії. Встановлено прямий зв'язок між контролем емоцій і внутрішньою конфліктністю, контролем емоцій і самозвинуваченням. між самостійністю і схильністю до адиктивної поведінки.

Практичне значення отриманих результатів. Матеріали кваліфікаційної роботи можна використовувати при психодіагностичній та корекційній діяльності в роботі з підлітками з метою діагностики і корекції рівня їх самооцінки і проблем соціалізації, пов'язаних із девіантністю.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ САМООЦІНКИ ТА СХИЛЬНОСТІ ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	8
1.1. Самооцінка: її види та особливості у підлітковому віці.....	8
1.2. Поняття девіантності: суть, чинники, види і етапи формування. Девіантність у підлітковому віці.....	14
1.3. Рівень самооцінки як фактор впливу на девіантність у підлітковому віці.....	19
ВИСНОВОК ДО РОЗДІЛУ 1	25
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗВ'ЯЗКУ САМООЦІНКИ І СХИЛЬНОСТІ ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ.....	27
2.1. Організація дослідження. Підбір методик.....	27
2.2. Аналіз і інтерпретація результатів дослідження.....	30
2.3. Аналіз результатів дослідження за допомогою методів математичної статистики.....	42
2.4. Шляхи підвищення рівня самооцінки у підлітків.....	46
ВИСНОВОК ДО РОЗДІЛУ 2	48
ВИСНОВКИ.....	51
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	54
ДОДАТКИ.....	58

ВСТУП

Актуальність дослідження. Кожна людина унікальна. Це безперечний факт. Її неповторність визначається впливом багатьох чинників (як зовнішніх, так і внутрішніх). Та, безперечно, формування людиною відношення до себе, оцінка себе, розуміння себе відіграють велику роль у її успішності, реалізованості в житті. Тому розуміння суті самооцінки, ставлення людини до самої себе є однією із фундаментальних властивостей особистості і є предметом дослідження психологів вже багато років. І особливо велика увага приділяється саме підлітковому періоду в житті людини.

Бо хоч самооцінка починає розвиватись уже в ранньому віці людини, але тільки в підлітковому виявляється як «істинна» – оцінка людиною самої себе, а не копіювання оцінок інших, перевага віддається критерієві свого внутрішнього світу, обумовленості власним Я, опорою на внутрішні критерії. Але в процесі формування самооцінки ці внутрішні критерії можуть визначатись або загально визнаними стандартами, нормами і правилами, або поступово ставати девіантними, що і буде впливати на характер і спосіб реалізації особистістю себе в дорослому житті. Тому питання вивчення взаємовпливів самооцінки і схильності до девіації у підлітковому віці є актуальним і як з точки зору розуміння причин і механізмів, так і з точки зору профілактичної роботи.

Проблематика вивчення самооцінки знайшла підтвердження у наукових дослідженнях Р. Бернса, Л. Божович, Т. Драгунової, Д. Ельконіна, І. Кона, А. Леонтєва, А. Петровського, С. Рубінштейна, Д. Фельдштейна та інших [3,7,8].

Наукові праці вчених переконливо доводять, що особливості самооцінки визначають і емоційний стан, і ступінь задоволення своєю роботою, навчанням, життям, і стосунки з оточуючими. Разом з тим сама самооцінка також залежить від зазначених вище чинників. Вивчення окремих питань природи агресивності, особливості соціалізації і причин девіації бачимо у роботах З. Фрейда, А. Адлера, Е. Фромма, К. Хорні, Ст. Холла, Е. Шпрангера, Ш. Бюллер, Е. Штерна, Е.

Еріксона, Ж. Піаже [2]. Різні причини, що впливають на формування підліткової девіації, вивчали В.М. Оржеховська, С.І. Подмазіна, Бондарчук [2], Менделевич [9].

Об'єктом дослідження є самооцінка підлітків і особливості її формування у цьому віковому періоді.

Предмет дослідження – природа взаємозв'язку рівня самооцінки підлітків із схильністю до девіантної поведінки.

Мета дослідження – вивчення зв'язку між рівнем самооцінки і схильністю до девіантної поведінки у підлітковому віці.

При організації дослідження було поставлено такі **завдання**:

1. Зробити аналіз наукової літератури щодо проблеми самооцінки у підлітковому віці та її зв'язку зі схильністю до девіантної поведінки
2. Встановити рівень самооцінки та схильності до девіантної поведінки у підлітків.
3. Дослідити взаємозв'язок між рівнем самооцінки і схильності до девіацій у підлітковому віці.
4. Визначити шляхи підвищення рівня самооцінки у підлітків.

Для організації дослідження були використані такі теоретичні методи: дедукція, індукція, систематизація і узагальнення. Були застосовані такі психодіагностичні методики: Методика вивчення самооцінки Дембо – Рубінштейн в модифікації А. М. Прихожан [18]. Методика дослідження самоставлення В.В. Століна та С.Р. Пантелеєва [20]. Методика «Визначення схильності до адиктивної, агресивної, делінквентної поведінки» А. Н. Орел [6]. Методика діагностики вольових особливостей особистості М. В. Чумакова [17].

Практичне значення дослідження полягає в тому, що результати дослідження можна використовувати при психодіагностичній та корекційній діяльності в роботі з підлітками, з метою діагностики, корекції рівня їх самооцінки і проблем соціалізації, пов'язаних із девіантністю.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ САМООЦІНКИ ТА СХИЛЬНОСТІ ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

1.1 Самооцінка: її види та особливості у підлітковому віці

Кожна людина задумується над питанням, коли виникає її власне «Я». Як твердять вчені, - доволі рано. В перших відчуттях себе, нечітких і розмитих, немає явних кордонів між «я» і «не – я», «я» і інші, «я» і предметний світ. Спочатку для дитини мова йде лише про фізичне «я», про первинний образ тіла. Згодом дитина починає усвідомлювати себе суб'єктом діяльності, формується суб'єктне «я», «я» діюче. В старшому віці розвивається вміння розуміти іншого, емпатія і рефлексія – соціальне «я». Тобто розвиток самосвідомості визначається відношенням до світу, до людей, до самого себе. Маємо очевидну закономірність: людина змінюється під зовнішніми впливами, але досягнувши певного рівня розвитку, вона самозмінює і світ, і себе. Всі компоненти Я – образу складаються в єдину Я – концепцію, що є результатом самосвідомості (у психології – самоусвідомлення).

Складовим елементом самосвідомості є самооцінка. І якщо Роберт Бернс вписує самооцінку у «Я-концепцію» і тлумачить як комплекс всіх уявлень людини про себе, то У. Джеймс пов'язує її з первинними емоціями і ставить в один ряд із гнівом та болем. С. Л. Рубінштейн вважав її стрижнем самосвідомості та ознакою рівня розвитку кожної окремої людини та однією з головних умов перетворення індивіда на особистість [18].

Самооцінка – це оцінення індивідом самого себе, своїх перспектив, якостей та положення в суспільстві. Тобто це відношення людини до себе, емоційно-оціночна складова Я-концепції, один із її вузлових компонентів, особистісне утворення [19], що приймає безпосередню участь в регуляції поведінки і діяльності, як автономна характеристика особистості [20]. Самооцінка має

комплексний характер, бо розповсюджується на різнобічні прояви особистості - інтелект, зовнішність, безуспішність у спілкуванні тощо і є динамічною, так як може змінюватись впродовж життя [17].

Якщо самооцінка є утворенням, що формується на визначеному етапі життя особистості і є динамічною її характеристикою, то на її формування впливає два основних чинники: це, з одного боку, розвиток самої особистості і вміння нею сприймати, розуміти та оцінювати себе; з іншого – це оцінка індивіда іншими людьми, прийняття її соціумом. Тобто, особистість в процесі розвитку і формування має сприйняти цінності суспільства, їх засвоїти, адаптувати їх до себе, «приміряти», і на їх основі визначитись із власною своєрідністю і поведінкою.

Вчені, підкреслюючи велике значення самооцінки у житті особистості, визначають різноманітність її функцій [7]: вона виконує адаптаційну функцію (тобто допомагає соціалізуватись), забезпечує стійкість і вчить самоконтролю (коригуючи і захисні функції), мотивує до самовдосконалення і дає змогу побачити себе збоку (проекційна і розвиваюча функції), дозволяє відчутти щастя, задоволеність собою (емоційна функція).

Водночас, варто зауважити, що лише будучи адекватною, самооцінка виконує вищевказані функції. Занижена чи низька самооцінка, особливо у її крайніх градаціях, тобто коли вона неадекватно завищена чи занижена, зумовлює поведінкові деформації, соціальну дезадаптацію і знижує якість життя. Особа не самореалізується у жодних галузях і заглиблюється в себе, що спричиняє різні розлади особистості та навіть суїцид.

Самооцінка генерується під впливом багатьох факторів:

1. В процесі формування уявлень про себе: Я – теперішнього, який відповідає певним нормам і стандартам, і Я – ідеального, яким би хотів себе бачити, які риси хотів би розвинути, чого хотів би навчитися.

2. Як наслідок різниці між рівнем домагань і успішністю її діяльності. Визначається така формула: самоповага = успіх/рівень домагань. Чим більший розрив між рівнем домагань і успішністю - тим більше падає рівень самооцінки

в людини, і навпаки. Успіх допомагає повірити людині в себе, тому є важливою складовою на шляху самовдосконалення і самооцінювання.

3. В ході процесу інтеріоризації: переходу від зовнішніх оцінок індивіда (з боку соціального довкілля) у внутрішню оцінку себе. Коли зовнішнє, привабливе, бажане, стає частиною внутрішнього світу людини, її переконань, принципів.

4. Через порівняння зі значимими оточуючими. Особливо у підлітковому віці значимість оточення зростає. Це, в першу чергу, однолітки, але і герої книг, і громадські діячі, і актори, і дорослі люди з оточення, що мають значимі на даному етапі життя підлітка певні риси характеру, відповідну зовнішність - всі вони стають орієнтирами, до яких особа хоче рухатись, на яких хоче бути схожою.

Щодо початку процесу формування самосвідомості і самооцінки, то вчені визначають як початковий період дитячий вік, особливо після 3 років, коли відбувається формування особистості. Але в дитинстві власний образ цілком утворюється із оцінок дорослих. І лише у підлітковому віці, коли відбувається процес самопізнання, можна говорити про формування самооцінки. Бо саме тоді виявляється перетворення від фрагментарного й недостатньо чіткого бачення себе до відносно повної Я-концепції. Зростає численність характеристик, які бачить у собі підліток (у два рази більше, ніж у молодших школярів), вони стосуються майже всіх сторін особистості. Крім того, доволі високий рівень самокритичності підлітків сприяє тому, що вони починають помічати в собі багато негативних рис і розуміти потребу їх позбутися. Так, формування самооцінки – це характерна риса саме підліткового віку, і вона має вплив на всі сфери життя підлітків: емоційне самопочуття і взаємини з оточуючими, розвиток творчих здібностей, досягнення в навчанні, плани на майбутнє, механізми психологічного захисту. Підліток з низькою самооцінкою схильний недооцінювати свої можливості і прагнути до здійснення тільки простих задач, що перешкоджає його самовдосконаленню. Чим вищий рівень самоприйняття, довіри до себе підлітка, тим більше він покладається на свої можливості, вірить

у вдале закінчення починань і тим більших успіхів досягає. Проте і неадекватно висока самооцінка може бути основою різних проблем.

Формування самооцінки у підлітків проходить ряд етапів:

1. – етап нестійкої самооцінки, ситуативної, яка по інерції залежить від зовнішніх впливів у молодшому підлітковому віці;
2. – етап відносної стійкості, множинності у сферах охоплення в старшому підлітковому періоді.

С. Рубінштейн, описуючи процес формування самооцінки, вказує, що він є рухом від наївного невідання щодо себе до все більш визначеної самооцінки, яка з часом визначається не впливом оточуючих, а внутрішніми переконаннями і свідчить не про випадкові риси, а про характер в цілому [14, с. 89]. Підліток вчиться усвідомлювати свою унікальність, яка, поряд із критичністю до себе, сприяє формуванню адекватності в самооцінці: підлітки характеризують себе гірше за тими ознаками, які вважають найважливішими, і краще за тими ознаками, які на їх думку менш значимі. Водночас, немає істотних відмінностей між дівчатами і хлопцями в спроможності адекватної оцінки себе. Відрізняється лише зміст їх самооцінки: самооцінка дівчат частіше має відношення до оцінки їх стосунків з іншими, інтересу до оточуючих. Тому вміння достеменно оцінювати людей у дівчат краще, ніж у хлопців. Але здатність підлітка-юнака переносити знання про оточуючих на своє Я не менша, чим у дівчат, а деколи може і перевищувати.

Формування самооцінки – це процес роботи над собою, що відбувається під впливом оточення. І не варто недооцінювати зовнішні чинники і впливи, особливо з боку однолітків (авторитетність старших в цей віковий період втрачається, а спілкування з однолітками стає провідною діяльністю). Саме серед однолітків підліток намагається знайти відповідь на запитання «Який я серед людей, наскільки ми схожі з іншими і наскільки я подібний до свого ідеалу?». Комунікативні, вольові, інтелектуальні риси, які є найбільш значимими для підлітка, формуються передусім під впливом людей з кола найближчого спілкування, які є еталонами - носіями цих якостей. З віком залежність від

зовнішніх оцінок буде зменшуватись, але у підлітковому періоді саме оцінка з боку оточуючих буде пріоритетом.

Водночас, необхідність формування тілесного образу Я, побудова чоловічої чи жіночої «родової» рівнозначності також має вплив на самооцінку [8, с. 29], а вона визначається за допомогою сприйняття й розуміння фізичного образу інших. У процесі формування родової ідентичності маємо таку ж послідовність, як і при формуванні інших якостей і рис: на початку виокремлюються зовнішні, фізичні риси, далі якості, що узгоджуються зі здійсненням різних видів діяльності, - виділення особистісних якостей, більш прихованих властивостей внутрішнього світу. Тобто від зовнішніх порівнянь – через процес інтеріоризації – до внутрішньої значимості і усвідомленості. На думку вчених (наприклад В. Куніцина), підліток, який сприймає людину будь-яких років, головним вважає фізичні особливості, зовнішність, вбрання і зачіску і проникливу поведінку. А вже з віком збільшуються об'єм та адекватність оцінюваних рис, зростає роль характерологічних ознак оточуючих; знижується категоричність думок, зростає здатність оцінювати когось іншого так як і себе. У вигляді іншої людини, вбранні, зачісці розпочинають вирізнятися особливості, що відтворюють характер, оригінальність, своєрідність, неординарність. Сприймання підлітком оточуючих може бути в залежності і від об'єктивних, і від суб'єктивних факторів: ступенем розвитку пізнавальних здібностей, розумовим розвитком, емоційно-психічним станом і минулим досвідом. Установа сприймати інших певною мірою характеризується також індивідуальними особливостями підлітка, впливом соціуму на нього та сталими стереотипами.

Така важливість сприймання матеріального образу дуже важлива, бо згодом спрямовується і на сприймання підлітком самого себе. Таким чином, саме в цей період життя, коли здійснюються значущі трансформації в тілі, коли зовнішній вигляд і фізичні ознаки особи розпочинають непокоїти підлітка, тоді згідність фізичного розвитку дитини нормам, прийнятим у групі однолітків, стає визначним фактором у суспільному визнанні, становищі серед інших.

Самооцінка зовнішності впливає на загальну самооцінку (наприклад, визначає упевненість в собі, рівень життєрадісності, замкнутості, індивідуалізму) і вона у дівчат значно нижча, ніж у хлопців (бо Я-концепція дівчат сильніше корелює з оцінкою привабливості свого тіла, ніж з оцінкою його ефективності, а у юнаків, навпаки, провідним критерієм самооцінки є ефективність тіла – ця тенденція пояснюється соціально-рольовими функціями чоловіків і жінок). Але все ще важливо пам'ятати про механізми соціального підкріплення, що виникають від стереотипів, які підкріплюються засобами масової інформації.

Таким чином, варто розуміти, що оточення впливає на самооцінку. Але постійна робота над собою, розвиток інших структурних елементів самосвідомості (як от образу Я, рівня домагань, психологічного захисту) – це невід'ємні фактори становлення самооцінки. Характер самооцінки підлітків визначається формуванням тих чи інших якостей особистості, водночас, він впливає на ці якості. Так, адекватний рівень самооцінки спричинює формування упевненості в собі, критичності, настійливості або зайвої самовпевненості, некритичності до себе. Крім того, проявляється взаємозв'язок між характером самооцінки з навчальною і громадською активністю. Підліткам з адекватною самооцінкою більш властива успішність, відзначається високий особистий статус та статус в суспільстві, вони працьовиті, енергійні, їх спілкування спрямоване на пізнання інших і себе. Підлітки зі схильністю до занадто високої самооцінки виказують примітивність у видах діяльності та більшу орієнтованість на спілкування. Агресивні підлітки відзначаються крайнощами рівня самооцінки (максимально високою чи низькою), підвищеною тривожністю, страхом перед багатими соціальними контактами, егоїзмом, невмінням вигадувати рішення зі складних ситуацій. Такі підлітки з низькою самооцінкою схильні до депресивних тенденцій. Але досі залишається дискусійне запитання – що є первинним чинником: депресивні тенденції або низька самооцінка?

Так, якщо, починаючи орієнтовно з 8 років, діти активно показують спроможність до оцінки власної діяльності в різних сферах (серед яких найбільш

значущими є п'ять: успішність в школі, зовнішність, фізичні здібності, поведження і соціальне прийняття), то у підлітковому віці успішність в школі і поведження стають визначними для оцінки батьків, а три інші – для однолітків. І хоч бунтарських дух підліткового віку впливає на прагнення до емансипації у формуванні самооцінки, на поступовий перехід від залежності від зовнішніх обставин і оточення до внутрішніх бачень і власних оцінок, але соціальне середовище (особливо позитивний досвід впливу з боку батьків, впливи школи, однолітків) виключити неможливо і негативний досвід таких контактів відповідно негативно впливає і на самооцінку.

1.2 Поняття девіантності: чинники, види і етапи формування.

Девіантність у підлітковому віці

Самооцінка – як елемент самостановлення особистості, регулює поведінку людини, яку можна оцінити. Відповідно, оцінка будь – якої поведінки передбачає порівняння її з нормою, визначеною соціумом. Тому поведінка може бути відповідною до норм – нормальною; і такою, що не відповідає загальноприйнятим нормам – аномальною, або девіантною.

Девіантна поведінка – система вчинків особистості, що відхиляються від загальноприйнятої норми (психічного здоров'я, права, культури, моралі). Звичайно, відхилення від норми (девіації) можуть бути і позитивні, і негативні [8, с.5]. В разі позитивної девіації йдеться про нестандартність особистості, для якої є характерними оригінальні, творчі ідеї, що мають суспільну значущість, і позитивну соціалізацію. Негативна девіація пов'язана з тим, що особистість не засвоює позитивний соціальний досвід, не може адаптуватися до моральних цінностей і норм поведінки, визнаних суспільством, хоча може добре знати ці норми. В такому випадку процес соціалізації є порушеним, а поведінка – соціально дезадаптованою. Тому девіантність особистості свідчить про

засвоєння нею асоціальних, аморальних поглядів на життя, які стають її соціальною позицією, способом самоутвердження і самовираження, але не відповідають соціальним само очікуванням. Така особистість ніби кидає виклик суспільству, і постійно живе в умовах цього виклику, що зумовлює девіантні прояви.

Багато дослідників (О. Бондарчук, З. Білоусова, О. Двіжова, О. Дроздов, М. Кікалішвілі, Н. Максимова, Л. Міщик, М. Скок, В. Татенко, Т. Титаренко, М. Фіцула, С. Яковенко), виходячи із різних підходів (психоаналітичний, біхевіоризм, когнітивний напрям психології, гуманістичний підхід і ін.) виділяють такі групи чинників, що зумовлюють девіантну поведінку [8, с.19]:

- Ті, які мають біологічну природу: зумовлені спадковістю, фізіологічними особливостями організму (порушенням роботи ферментативної та гормональної систем організму; вродженими психопатіями), а також природним середовищем.

- Психологічного характеру: зумовлені особливостями психічних процесів і станами, викликаними акцентуаціями характеру.

- Соціально-економічного характеру: зумовлені низьким рівнем життя, відсутністю роботи, шкідливими звичками і ін.

- Соціально-педагогічні чинники: зумовлені проблемами у сім'ї: авторитарним або занадто ліберальним стилем виховання, застосуванням насильства, проблемами неповних сімей і соціально безвідповідального батьківства, тобто педагогічно занедбані діти .

- Соціально-культурні чинники: викликані падінням значимості морально – етичних цінностей, рівня культури населення; поширенням кримінальної субкультури; негативний вплив ЗМІ, через які насаджуються негативні еталони поведінки.

Тобто, маємо складний комплекс взаємодії внутрішніх причин і зовнішніх умов, які і приводять до формування девіантної поведінки. Оскільки девіантна особистість може по – різному взаємодіяти із реальністю, виділяють такі види девіантної поведінки, які представлені на рис.1.2.1 (найбільш популярні

класифікації за такими вченими, як О. Г. Ковальов, А.Є. Личко та В.Д. Менделєвич):

Прояви девіантної поведінки	
Види	Характеристика виду девіантної поведінки
ДЕЛІНКВЕНТНИЙ	Сукупність протиправних вчинків та злочинів, які не відповідають формально зафіксованим соціальним та юридичним нормам
АДИКТИВНИЙ	Поведінка, що зумовлюється залежністю від різних хибних пристрастей (паління, алкоголь, наркотики)
ПАТОХАРАКТЕРОЛОГІЧНИЙ	Поведінка, що зумовлюється патологічними змінами характеру , що сформувалися в процесі виховання
ПСИХОПАТОЛОГІЧНИЙ	ґрунтується на психопатологічних симптомах та синдромах – це прояви тих чи інших психічних порушень та захворювань
СУПЕРЦІННІСНИЙ	Це виявлення обдарованості, таланту, геніальності в якійсь сфері діяльності, які виходять за рамки звичайного, нормального сприйняття

Рис.1.2.1 Види девіантної поведінки

Залежно від виду девіантної поведінки і її негативних наслідків виділяють (рис. 1.2.2):

Рис.1.2.2 Види девіантної поведінки

Звичайно, в процесі становлення особистості, формування девіантної поведінки відбувається не одномоментно. Спочатку це може бути елементарна неслухняність у дитячому віці, невиконання певних правил; наступний етап – стійкі порушення, до яких звикає і оточення і сама дитина; накопичення негативного досвіду здійснення деліквентних дій; кримінальний етап поведінки, коли маємо порушення закону і усвідомлення невідворотної відповідальності; деструктивний етап, що є особливо небезпечним і характеризується стабільним відчуженням особистості від суспільства і його норм.

На основі накопиченого досвіду, вчені виділяють [8, с. 6] такі специфічні особливості девіантної поведінки:

1. У будь – якому виді прояву, така поведінка не відповідає загальноприйнятим нормам.

2. Вона завжди буде викликати осуд з боку оточення.

3. Така поведінка може завдавати реальної шкоди самій людині та оточенню, тобто може бути деструктивною або аутодеструктивною. Але завжди потрібно мати на увазі, що такі соціальні явища як радикалізм, креативність та маргінальність не відповідають вказаній ознаці, їх не можна вважати девіантною поведінкою.

4. Така поведінка є постійною, тривалою, багаторазовою. Але, наприклад, навіть одноразова спроба самогубства є небезпечною і розцінюється як девіація.

5. Така поведінка відповідає загальній спрямованості особистості, а не є наслідком кризової ситуації, самооборони. Вона зумовлена: дефектами правової та моральної свідомості; егоїстичним змістом потреб особистості; слабкістю волі, емоційною нестійкістю і вразливістю, негативними звичками та якостями характеру.

6. Така поведінка перебуває в межах медичної норми. Тобто девіантна особистість може займати будь-яке місце на осі «здоров'я – передхвороба – хвороба».

7. Девіантність може виявлятися різними проявами соціальної дезадаптації.

8. Має виразну індивідуальну, вікову та статеву своєрідність, що впливає на мотиви, форми прояву, динаміку поведінки, а також ставлення особи до власних девіацій – як до небажаних, неприємних для себе, тимчасових, чи як до привабливих.

Загалом, можна сказати, що девіантна особистість є відносно здоровою психічно і фізіологічно, вона цілком усвідомлює антисоціальність своєї поведінки, але це не заважає їй регулярно здійснювати девіантні дії.

Цікава закономірність: самооцінка є новоутворенням підліткового віку, і термін девіантна поведінка можна застосовувати щодо дітей тільки з 9-10-

річного віку, оскільки в більш ранньому віці самоконтроль та необхідні уявлення про соціальні норми відсутні. А підлітковий вік є дуже сприятливим для появи різного роду відхилень. У підлітків спостерігаємо порівняно невисокий рівень інтелектуального розвитку, особистісну незрілість, залежність від вимог групи і прийнятих в ній ціннісних орієнтацій, наявність великої кількості суперечностей соціально-психологічного характеру. Підлітки, як правило, імпульсивні, дратівливі, запальні, агресивні, конфліктні. До всього вище переліченого додаємо дух бунтарства, що часто набуває деструктивних форм, як для самого підлітка, так і для соціуму. Специфічними для підліткового віку є три типи реакцій, які можуть стати причиною вчинення девіантних дій: реакція протесту (опозиції), реакція імітації, реакція групування із однолітками. Звідси, і особливості прояву девіантності у підлітків маємо такі:

- своя власна система цінностей, яку дитина вибудовує сама (доросла система цінностей відсутня або не представлена дитині);

- ця система цінностей часто є відмінною від загальноприйнятої, відрізняється від інших молодіжних ціннісних систем вираженою ворожістю і презирством по відношенню до дорослих, які полишили дитину напризволяще;

- прямий наслідок самостійної побудови підлітками своєї, делінквентної системи цінностей – так звана дитяча злочинність.

Спираючись на висновки А. Маслоу і Р. Діастуеро, М.О. Ковальчук визначає такі критерії девіантної поведінки підлітків [16, с. 58]

- мотиваційний: в системі цінностей дитини спостерігається ворожість і недовіра до світу дорослих;

- операційно-поведінковий: у підлітка не сформовані адекватні моделі поведінки у складних ситуаціях;

- інформаційний: відсутність необхідної інформації про себе та світ;

- емоційно-енергетичний: немає сил і енергії на здійснення адекватних вчинків;

- характерологічний – підліток має такі риси характеру, які обумовлюють труднощі соціалізації, або не має таких рис, які б дозволяли долати складні

ситуації (працьовитість, наполегливість, активність, самоорганізованість, емпатія і рефлексія і ін.)

Отже, девіантність формується у підлітковому віці. Її поява зумовлена рядом ціннісних орієнтацій у дітей підліткового віку, має свої критерії і чинники формування.

1.3 Рівень самооцінки як один із чинників формування девіантної поведінки

Психологічні теорії, на відміну від соціологічних, на яких вони ґрунтуються, для розуміння девіантної поведінки орієнтуються на визначення суб'єктивних факторів. І справді, схильність до девіантності визначається цілим комплексом ознак суб'єктивного характеру: суперечливим ставленням до соціальних норм і правил, які внаслідок цього не відіграють свою регулюючу роль; недостатньо розвиненими властивостями волевої регуляції, невмінням адекватно оцінювати себе і результати діяльності та поведінки [5, с. 110–111]. Тобто наявність окремих ознак індивіда, які перешкоджають плину його соціалізації, стає одним із індивідуально-психологічних факторів розвитку девіантності. А серед таких чинників важливе значення приділяють локусу самоконтролю і рівню самоповаги/самооцінки особи, що актуалізуються в підлітковому віці.

Згідно з теорією девіантної поведінки, про поведінку, яка не відповідає загальноприйнятим нормам, можна говорити як про механізм підвищення самооцінки і психологічного самозахисту. Тому що кожна людина рветься до позитивного Я-образу, відповідно, низька самооцінка в соціально визнаних категоріях і ознаках, визначає низьку самоповагу, що переживається як психотравмуючий стан, від якого особистість жадає позбавитись. Вона буде шукати різних способів самоствердження, і якщо адекватні способи не

працюють, особистість буде вдаватись до антисоціальних форм самореалізації. Підштовхнути до такої антисамореалізації можуть і такі чинники, які є свідченням низької самооцінки:

- стійке переконання особистості у відсутності в неї особистісно-цінних рис чи можливостей реалізувати соціально значимі вчинки;

- уявлення про оцінювання себе іншими, значимими людьми, як негативне, недобррозичливе;

- відсутність механізмів психологічного захисту, які допускають пом'якшення усвідомлення ситуації як негативної, або відсутність здатності цей негативізм долати.

Наявність таких факторів заохочує людину до дій, у яких вона намагається підвищити рівень самоповаги, долаючи виражені недоліки. Вона прагне чинити так, щоб зменшувати суб'єктивну ймовірність самоприниження і підвищувати суб'єктивну ймовірність прийняття себе. Особистість, яка сильніше інших страждає від самозвинувачення, надмірного самоконтролю і внутрішньої конфліктності, відчуває велику потребу в тому, щоб своєю поведінкою змінити цей стан. Як наслідок, така особа опиняється перед вибором: або продовжувати терпіти негативні емоції через невідповідність умовам і стандартам, або працювати задля підвищення самоповаги в поведінці, що орієнтована проти цих стандартів. В останньому випадку, прагнення відповідати очікуванням суспільства стає меншою, а бажання уникати їх – більшим. Нова негативна соціальна ідентичність формує і нові критерії самооцінки: те, що було погано в системі загальноприйнятих норм, стає хорошим у системі анти норм, і, таким чином, стає методом підняття самооцінки. Відповідно, формується порочне коло: здійснюючи антинормативні вчинки, цим людина привертає до себе увагу, інтерес, отже, у власних очах, підвищує самоповагу. При цьому формується негативне ставлення до такої особи зі сторони “нормальних” людей, що поступово веде до того, що вони спілкуються з девіантною особою все рідше. І, згодом, вона змушена шукати нових друзів у тому середовищі, де не буде почувати себе інакшою, де її конфліктна поведінка буде схвалюватися, що, в

подальшому, закріплює відповідну мотивацію та суб'єктивну особистісну суть такої поведінки для людини загалом. В особистості розвиваються специфічні психологічні бар'єри — фільтри по відношенню до коригуючих впливів з боку “нормальних” людей. Серед таких бар'єрів вирізняють [6, с. 156]:

- бар'єри неадекватної самооцінки, яку підліток намагається підняти не за рахунок роботи над собою, а через прихильність до девіантності, бо це зменшує психотравмуючі впливи за мінімізації умов;

- бар'єри, що спричинені видозміненими моральними установами;

- емоційно-вольова пасивність, яка проявляється у негативізмі почуттів і переживань, неадекватності механізмів емоційної саморегуляції;

- смислові бар'єри, які зумовлюють обмеження сприйняття інформації, котра не відповідає характеру вчинків людини.

Отже, маємо складний комплекс різних чинників Я - особистості, що часто дисонують між собою, зумовлюючи внутрішні конфлікти і особистісні деформації. Приміром, якщо в громаді законослухняних підлітків у кожного індивіда усі базові складові самосвідомості тісно пов'язані між собою, то в групі девіантів – тільки окрема частка з них (рівень структурованості та інтегрованості особистісних показників з параметрами самосвідомості у девіантів значно нижча, ніж у групі законослухняних). По-друге, в структурі самосвідомості девіантів слабо розвинені такі її параметри, як Я-актуальне і Я-ідеальне: дуже мало спорідненості з особистісними та поведінковими факторами, особливо в контексті порівняльної і потенційної самооцінки. Перша відтворює індивідуальні уявлення підлітка про особисте значення (цінність) з боку оточуючих, а друга – його потенційні успіхи в майбутньому. Отже, девіантні підлітки ніби ігнорують власне реальне «Я», для них неактуальним є ідеальне «Я». Їх уявлення про себе зв'язані з характеристикою себе в майбутньому і думкою однолітків. У зв'язку з чим стає зрозумілим високий рівень їх конформності. Законослухняні підлітки яскраво демонструють полярні тенденції. Вони більшою мірою опираються на теперішнє уявлення про себе, для них важливою є становище ідеального «Я». Якісний зміст актуального «Я»

законослухняних підлітків узгоджується з їх оцінкою себе в майбутньому, чого немає в групі девіантів.

У групах підлітків-девіантів параметри самосвідомості щільно зв'язані з агресивними формами поведінки: показники агресивної поведінки разом з особистими факторами самосвідомості утворюють два найбільш інформативних параметри. У законослухняних підлітків параметри агресивної поведінки ввійшли до складу останнього, найменш значущого фактору і взаємопов'язані переважно з типами акцентуацій характеру, а не з властивостями особистості і, тим більше, параметрами самосвідомості. Вчені підкреслюють, що суперечності і проблеми у житті людини здобувають патогенного характеру, якщо у структурі самої особистості є патогенні риси – агресивність, впертість, претензійність, надмірна чутливість. І такі окремі ознаки акцентуацій характеру деякі автори описують як кондиції девіантної поведінки. Важливо, щоб ці акцентуації характеру не становились рисами характеру.

Тобто низький рівень розвитку вольових рис характеру, окремі акцентуації характеру впливають на рівень самооцінки, її адекватність, що позначається на поведінці. Якщо підлітків групи «норми» спонукує до діяльності бажання успіху, вони вважають за необхідне передбачати результати своєї діяльності, передбачати наслідки вчинків, брати на себе відповідальність, то підлітки, схильні до девіантних проявів поведінки, не тільки не передбачають результати своїх дій, але і взагалі не відчують себе суб'єктами діяльності. У виборі лінії поведінки відбувається поєднання трьох тенденцій: завищеного рівня домагань, низької самооцінки і невпевненості в собі. Якщо у підлітка завищений рівень домагань, але немає усвідомлення своєї нездатності досягти бажаної мети, то він може зберігати самоповагу і впевненість у собі через те, що в нього підсвідомо працює механізм психологічного захисту. Якщо ж механізми захисту неконструктивні (порушені або несформовані), підліток усвідомлює свою безвладність. Повстає становище, що спричиняє у нього психічні напруження, тяжкі переживання, які часто полегшуються через різні форми агресивної поведінки. Звісно, така форма реагування на ситуацію утворюється стадійно. На

початку опановуються звичайні, соціально прийнятні способи самозахисного типу реагування на стрес. Це пасивні форми подолання стресу, які проявляються в униканні вирішення проблем, пориванні поліпшувати своє відчуття, не намагаючись розв'язувати складні ситуації – довго спати, смачно їсти, розважатися. Вже потім долучаються алкоголь, цигарки, вербальна і фізична агресія. Таким чином, комплекс негативних мотивів вказує на особу зі стійкими відхиленнями в поведінці, як на носія насильницьких, корисливих чи хуліганських спрямувань.

Отже, характеризуючи спрямованість особистості неповнолітнього з відхиленнями в поведінці, вчені виділяють:

- по-перше, неузгодженість ланок мотиваційної сфери особистості;

- по-друге, спрямованість такого типу відображає творчі і руйнівні тенденції, поєднання позитивних і негативних вчинків з погляду адекватної соціальної практики особистості (наприклад, інтерес до спортивної діяльності поєднується з пристрастю до випивки, до токсикоманії тощо);

- по-третє, дисгармонія в структурі особистості у поєднанні зі слабкою волею може стати стійкою властивістю її характеру. В окремих випадках ця властивість, як результат критичної самооцінки, штовхає підлітка на шлях подолання шкідливих звичок, але якщо стереотипи девіантної поведінки виявляються непереборними - це стає предметом хворобливих переживань особистості, причиною підвищеної дратівливості, джерелом емоційно негативних розладів, які можуть стимулювати так звані «прикордонні» стани психіки і призводить до внутрішньо особистісних руйнувань і деформацій.

Всі ці фактори вказують на незбалансованість структурних елементів Я – концепції, не сформованість вміння аналізувати себе, низький рівень само відношення і неадекватну самооцінку.

Отже, зважаючи на особливості підліткового віку, більшість підлітків мають схильність до девіації (труднощі у контролі своїх емоційних реакцій, схильність до порушення норм та правил поведінки, схильність до агресивної поведінки, схильність до адиктивної поведінки, схильність до саморуйнівної поведінки,

наявність установки на соціальну бажаність, схильність до делінквентної поведінки). Вони зумовлені тим, що у підлітків недостатньо розвинені механізми внутрішнього самоконтролю, вони не вміють належно реагувати на різноманітні потрясіння, прагнуть до самовираження, обираючи для цього не завжди вірні шляхи, хочуть показати себе у кращому світлі, ніж вони є, прагнуть до автономності у всьому. Дух протесту і бунтарських дух підштовхують до самошукання, самопізнання, самостановлення, формування самоідентичності. Вони випробовують різні варіанти самореалізації, шукають способи самовираження. Беручи співучасть в антисоціальних групуваннях та їх діяннях, парубки прагнуть тим самим покращити свій психологічний статус, знайти такі способи самоствердження, які дозволять здійснювати основні прагнення девіантної особистості: привернути до себе увагу однолітків; отримати бажаний результат; бути головним; відчувати особисту захищеність і мати можливість помститися «ворогам»; принизити іншого з метою виділення своєї зверхності. Демонстративна поведінка підлітків, їх цілеспрямоване бажання виділитися, піти проти встановлених соціальних правил, вчинення хуліганства та злочинної діяльності, може говорити як і про необґрунтовано завищену самооцінку, так і про занижену самооцінку, комплекси, а також - про компенсацію в цьому випадку.

Отже, рівень самооцінки є важливим чинником впливу на схильність до антисоціальної, девіантної поведінки.

ВИСНОВОК ДО РОЗДІЛУ 1

Самооцінка – це стрижень процесу самоусвідомлення людини. Її вважають новоутворенням підліткового періоду і вона має такі особливості у цьому віковому періоду: ситуативність, нестійкість, схильність до зовнішніх впливів у молодшому підлітковому віці і стійкість, багатосторонність охоплення різних сфер життєдіяльності в старшому підлітковому періоді. Тобто у процесі розвитку самосвідомості центр уваги підлітків усе більше переноситься від зовнішнього боку особистості до її внутрішньої сторони, від більш-менш випадкових рис до характеру в цілому. З цим пов'язані усвідомлення, іноді перебільшені, своєї своєрідності й перехід до духовних, ідеологічних масштабів самооцінки. У результаті людина самовизначається як особистість на більш високому рівні.

Девіантна поведінка – система вчинків особистості, що відхиляються від загальноприйнятої норми (психічного здоров'я, права, культури, моралі). Девіації – існують у будь - якому суспільстві, бо завжди є такі його члени, які не поводяться відповідно до загальноприйнятих вимог та норм поведінки. Тому є відповідні чинники девіації (біологічні, психологічні, соціально – економічні, соціально – педагогічні, культурні), вона має свої види і ознаки. Термін девіантна поведінка можна застосовують щодо дітей тільки з 9-10- річного віку, оскільки в більш ранньому віці самоконтроль та необхідні уявлення про соціальні норми відсутні. До того ж відсутність характерологічних рис, що дозволяють долати складні ситуації і зумовлюють труднощі соціалізації, не достатньо розвинені механізми внутрішнього самоконтролю, при наявності прагнення до самовираження, штовхають підлітків до обрання не завжди визнаних у суспільстві норм і правил поведінки.

І самооцінка є новоутворенням підліткового віку, і термін девіантна поведінка можна застосовувати щодо дітей тільки з 9-10-річного віку. Самооцінка, як спосіб регулювання поведінки відповідно до внутрішніх

переконань, може стати регулятором схильності до девіації: неадекватна самооцінка спонукає молодих людей до ненормативної поведінки. Водночас, схильність до девіантної поведінки є досить вагомим фактором, здатним взаємодіяти і впливати на самооцінку особистості, вона може говорити як і про необґрунтовано завищену самооцінку, так і про занижену самооцінку, комплекси.

Отже, проблеми формування самооцінки у підлітків знаходяться у тісному взаємозв'язку із питаннями схильності до девіантної поведінки.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗВ'ЯЗКУ САМООЦІНКИ І СХИЛЬНОСТІ ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВДЕНКИ

2.1 Організація дослідження. Підбір методик

Метою даного емпіричного дослідження є вивчення зв'язку між рівнем самооцінки у підлітків і девіантною поведінкою. При організації дослідження було враховано такі моменти:

1. Дослідження проводилось серед підлітків 15 – 16 років, тому було враховано індивідуально – психологічні особливості даного віку, який є перехідним від молодшого підліткового до старшого підліткового, юнацького.

2. Ці учні навчаються і соціалізуються в умовах дистанційного навчання, а тепер ще й в умовах війни, що не може не впливати на їх соціалізацію, не може не викликати труднощів у навчальній, виховній роботі, у манері спілкуватися з однолітками. Хоча загальні особливості підліткового віку є безперечним фактом.

3. Після обробки результатів дослідження необхідно було перевірити висунуте припущення про зв'язок між рівнем самооцінки і девіантною поведінкою у учнів підліткового віку, які мають таку схильність. Зробити відповідні висновки, що буде мати практичне значення для роботи із підлітками у навчальних закладах.

Дослідження складалось із 5 етапів:

1. Визначено зміст роботи, мету, відповідно до яких вивчались теоретичні основи питань формування самооцінки у підлітковому віці, особливості девіантності.

2. Вивчався теоретичний аспект проблеми зв'язку між рівнем сформованості самооцінки і схильністю до девіації в умовах підліткового віку.

3. Було висунуто припущення про взаємозв'язок між рівнем сформованості самооцінки у підлітків і схильністю до девіантної поведінки.

4. Було проведено дослідження з використанням обраних методик (лютий 2022 р.)

5. Здійснено аналіз і інтерпретацію результатів дослідження, їх математичну обробку, перевірено висунуте припущення. Зроблено висновки.

Для організації дослідження було обрано такі методики:

1. Методика вивчення самооцінки Дембо – Рубінштейн в модифікації А. М. Прихожан [18]. Змінена методика А. М. Прихожан містить в собі 7 шкал (на відміну від 4-х початкових): здоров'я; здібності та розум людини; характер; авторитетність серед однолітків; самостійність; впевненість у собі; зовнішність людини.

Методика Дембо-Рубінштейн максимально точно допомагає людині зрозуміти, як вона себе оцінює (адекватний рівень домагань, високий, низький) і який у неї рівень самооцінки (адекватний, завищений, занижений). І про що свідчать занадто високі показники по двох рівнях.

2. Багатовимірний опитувальник дослідження самоствавлення С. Р. Пантелєєва і В. В. Століна [20], містить 110 тверджень розподілених по 9 шкалами. Методика призначена для поглибленого вивчення сфери самосвідомості особистості, що включає різні (когнітивні, динамічні, інтегральні) аспекти. Методика призначена для виявлення структури самоствавлення особистості, а також вираженості окремих компонентів: закритості, самовпевненості, самокерівництво, відбитого самоствавлення, самоцінності, самоприв'язаність, внутрішньої конфліктності та самозвинувачення.

3. Методика «Визначення схильності до адиктивної, агресивної, делінквентної поведінки» А. Н. Орел [6]. Методика призначена для учнів підліткового віку. Пропонована методика діагностики схильності до поведінки, що відхиляється (СВП) є стандартизованим тест-опитувальником, призначеним для вимірювання готовності (схильності) підлітків до реалізації різних форм

поведінки, що відхиляється. Опитувальник є набором спеціалізованих психодіагностичних шкал (схильності до подолання норм і правил, схильності до адиктивної (залежної) поведінки, схильність до самоушкоджуючої і саморуйнівної поведінки, схильності до агресії та насильства, вольовий контроль емоційних реакцій, схильності до делінквентної поведінки), спрямованих на вимірювання готовності (схильності) до реалізації окремих форм поведінки, що відхиляється. Методика передбачає облік та корекцію установки на соціально бажані відповіді випробовуваних. Шкали опитувальника діляться на змістовні і службову. Змістовні шкали спрямовані на вимірювання психологічного змісту комплексу пов'язаних між собою форм девіантної поведінки, тобто соціальних і особистісних установок, що стоять за цими поведінковими проявами. Службова шкала призначена для вимірювання схильності досліджуваного давати про себе соціально-схвалювану інформацію. Опитуваним пропонується ряд тверджень. Вони стосуються певних сторін їх життя, характеру, звичок. Потрібно прочитати твердження і визначити чи вірно воно щодо опитуваного.

Методика містить чоловічий (98 питань) і жіночий варіанти (107 питань), Підраховується загальна кількість співпадінь по шкалах. Сирі бали переводяться і визначається рівень схильності до певного типу поведінки.

4. Методика діагностики вольових особливостей особистості М. В. Чумакова [17]. Опитувальник «Вольові якості особистості» призначений для діагностики вираженості вольових якостей особистості. Його можна застосовувати як в дослідницьких цілях, так і для вирішення практичних завдань, він не призначений для ситуацій експертизи. Методика спрямована на загальну оцінку ступеня розвитку емоційно-вольової регуляції, що забезпечує свідому, навмисну, здійснювану на основі власного рішення, поведінку. Ця регуляція має складну системну природу, включає в себе різні рівні, фази, стадії. Складність вимірюваної психологічної реальності відбивається в опитувальнику виділенням дев'яти шкал (відповідальність, ініціативність, рішучість, самостійність, витримка, наполегливість, енергійність, уважність, цілеспрямованість). Опитуваним пропонується 78 запитань. Бали за шкалами

підраховуються на основі ключа до опитувальника. Сирі бали переводяться і на основі результатів визначається рівень (високий, середній, низький) сформованості вольових особливостей особистості.

I частина дослідження – дослідження самооцінки і самовідношення. Останнє поняття, як уявлення особистості про власне Я, деякі вчені трактують як синонім самооцінки, інші ж вважають, що вивчення самовідношення допомагає в більш повному об'ємі проаналізувати самооцінку. Тому і обрано методики Дембо – Рубінштейн і Століна - Пантелеєва, результати яких є взаємодоповнюючими для характеристики самооцінки особистості.

II частина дослідження – вивчення вольових особливостей особистості, що є характерологічними чинниками формування девіантності, і вивчення схильності до різних видів девіантної поведінки (адиктивної, агресивної, деліквентної). Тому було обрано методики А.Н. Орел і М.В. Чумакова.

2.2 Аналіз і інтерпретація результатів дослідження

В опитуванні взяло участь 35 учнів 9 класу КЗ «Турбівський ЗЗСО I – III ст. № 2» Турбівської селищної ради Вінницького району Вінницької області. За гендерною ознакою маємо 19 хлопців і 16 дівчат віком 15 – 16 років.

Дослідження проводилось у лютому 2022 р., після чергового карантину і безпосередньо перед початком військових дій на території України.

При аналізі вивчення самооцінки опитуваних отримали такі результати:

1. В ході дослідження самоставлення отримано результати, які занесено до таблиць 2.2.1 та 2.2.2. Індивідуальні результати представлено в Додатку А та Додатку Б.

Таблиця 2.2.1

Розподіл респондентів за загальним показником самоствавлення, у відсотках

Рівень самоствавлення	Кількість учнів	Відсотки
Високий рівень	4	12%
Середній рівень	31	88%
Низький рівень	-	-

Аналізуючи таблицю 2.2.1 бачимо, що із 35 респондентів у 4 – високий рівень самоствавлення - 12% (повне прийняття себе); 31 - мають середній рівень 88% (що створює передумови для формування вміння прийняття себе; низького рівня не виявлено (відсутнє критичне неприйняття себе і самозаперечення).

Таблиця 2.2.2

Рівні самоствавлення за шкалами у відсотковому відношенні

№	Назва шкали	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
1.	Відкритість	12%	88%	-
2.	Самовпевненість	24%	81%	-
3.	Самокерівництво	28%	60%	12%
4.	Відображене самоствавлення	12%	70%	18%
5.	Самоцінність	27%	65%	6%
6.	Самоприйняття	36%	55%	9%
7.	Самоприв'язаність	6%	70%	24%
8.	Внутрішня конфліктність	6%	76%	18%
9.	Самозвинувачення	3%	67%	30%

Як випливає з даних таблиці 2.2.2, за шкалою відкритості у 4 учнів (12%) діагностовано високий рівень захисної поведінки, бажання відповідати загальноприйнятими нормам, 31 учень демонструє вибіркоче ставлення до себе,

середній рівень (88%). А низьких показників відкритості, що характеризують внутрішню чесність, розвинену рефлексію і розуміння себе – немає.

За шкалою самовпевненість маємо 8 учнів (24%) із високим рівнем, що свідчить про їх сміливість, повагу до себе, задоволення собою. 27 учнів (81%) – впевнені у собі у звичних ситуаціях, в нових умовах наростає тривога і напруженість. Низького рівня самоповаги немає.

За шкалою самокерівництво 11 учнів (28 %) показало високий рівень, тобто здатність прогнозувати свої дії, покладатись на себе і чинити опір зовнішнім впливам. 20 учнів (60%) мають середній рівень, тобто у звичних умовах здатні контролювати себе, а при зміні обстановки можуть піддаватись зовнішнім впливам. 4 учні (12%) - з низьким рівнем самокерівництва мають схильність підпадати під вплив зовнішніх обставин.

За шкалою відображене самоствавлення 4 учнів (12%) мають високі показники, вони відчують, що їх люблять, цінують оточуючі, 25 учнів (70%) мають середній показник, тобто оцінюють ставлення до себе оточуючих як вибіркоче (певні риси схвалюються, іншу викликають неприйняття), 6 учнів (18%) не чекають схвалення від інших, поваги від них – мають низький рівень за даною шкалою.

За шкалою самоцінність: 9 учнів (27%) мають високі показники, тобто цінують свою індивідуальність, здатні протистояти середовищним впливам. 24 учні (65%) із середнім рівнем мають вибіркоче ставлення до себе, 2 учні (6%) із низьким рівнем недооцінюють себе, сумніваються у своїх силах, чутливі до критики.

За шкалою самоприйняття 13 учнів (36%) мають позитивний фон сприйняття себе, 19 учнів (55%) – ставляться до себе вибіркоче, а 3 учні (9%) сприймають себе надмірно критично.

За шкалою самоприв'язаність 2 учні (6%) мають відчуття самодостатності, тому не бажають змін, 25 учнів (70%) прагнуть змін лише деяких рис при збереженні інших, а 8 (24%) показали високу готовність до змін, саморозвитку, джерелом чого може бути незадоволеність собою.

За шкалою внутрішня конфліктність 2 (6%) учні мають високі показники, тобто у них переважає негативний фон ставлення до себе, вони схильні до самокопання і завищених вимог до себе; у 27 (76%) учнів відношення до себе залежить від ступеня адаптованості до ситуації, 6 учнів (18%) мають в цілому позитивне ставлення до себе, хоча можливе поверхнєве сприйняття себе.

За шкалою самозвинувачення 1 учень (3%), що має високий рівень, схильний бачити у собі переважно недоліки, звинувачуючи себе у всьому; 24 учні (67%) – мають вибіркєве ставлення до себе, звинувачуючи то себе, то оточення, а 10 учнів (30%) схильні до звинувачень інших, перенесення відповідальності на оточуючих.

Отже, за даною методикою ми спостерігаємо такі тенденції:

- у переважної більшості респондентів діагностовано середній рівень самоставлення. Така стабільність проявляється щодо всіх складових самоставлення і ми можемо зробити висновок, що у більшості досліджуваних ці складові можуть набувати як високих, так і низьких значень, поступово коливаючись між ними. Тобто більшість учнів схильні в звичних для себе ситуаціях зберігати працездатність, впевненість в собі, проте з несподіваною появою труднощів вони губляться, впевненість в собі знижується і натомість нарастають тривога та занепокоєння, тобто їхнє ставлення до себе та здатність оцінювати себе залежить від ступеня адаптованості в ситуації;

- низькі показники за складовою самоприйняття вказують на загальний негативний фон сприйняття себе, на схильність сприймати себе надто критично. Симпатія до себе недостатньо виражена, виявляється епізодично, а негативна оцінка себе існує в різних формах: від опису себе в комічному світлі до морального самознищення;

- високі показники за шкалою самокерівництво характерні для тих, хто основним джерелом розвитку своєї особистості, регулятором досягнень і успіхів вважає себе. Людина переживає власне «Я» як внутрішній стержень, який координує та спрямовує всю активність, організовує поведінку і відносини з

людьми, що робить її здатною прогнозувати свої дії і їх наслідки. Людині властивий контроль над емоційними реакціями і переживаннями з приводу себе.

- високі показники за шкалою самозвинувачення можна спостерігати у тих, хто бачить в собі перш за все недоліки, хто готовий поставити собі в провину всі свої промахи і невдачі. Установка на самозвинувачення супроводжується розвитком внутрішньої напруги, відчуттям неможливості задоволення основних потреб.

2. Результати за методикою дослідження самооцінки і рівня домагань Дембо – Рубінштейн у модифікації А.М. Прихожан можемо бачити у таблиці 2.2.3 (Дивідуальні результати та зведена таблиця представлені в Додатках В та Г).

Таблиця 2.2.3

Результати діагностики рівня самооцінки та рівня домагань у відсотках

Шкали	Рівень самооцінки	Рівень домагань
Дуже високий	36%	42%
Високий	36%	46%
Середній	15%	9%
Низький	13%	3%

На основі отриманих даних із таблиці 2.2.3 встановлено, що 13 учнів – 36 % - мають високу самооцінку, за гендерною ознакою це 8 хлопців (64%) і 5 (36%) дівчат. 11 (33%) учнів із них мають дуже високий рівень домагань і помірну міру розходження між показниками, що свідчить про цілісність уявлень про себе, а 2 (6%) учні мають дуже високий рівень домагань, велику міру розходження при емоційній нестабільності (1 хлопець, 1 дівчина), що може бути свідченням неадекватності самооцінки.

Середня самооцінка спостерігається у 5 учнів (15%): 3 дівчат і 2 хлопців. Такі учні мають високий рівень домагань, і троє мають велику міру розходження у показниках, вони показали емоційну нестабільність і, відповідно, високу

вимогливість до себе, лише один учень із 5 показав середній рівень домагань, помірну міру розходження у показниках при загальній емоційній стабільності .

Дуже високі показники самооцінки спостерігаємо у 13 учнів (36%): 7 хлопців і 6 дівчат; помірну і слабку різницю у показниках. 1 учень має малу міру розходження у показниках, але йому властива некритичність у відношенні до себе.

Низька самооцінка – 4 учнів (13%): 3 дівчат і 1 хлопець.

Крайні показники самооцінки свідчать про сумнівну адекватність, і низький рівень самооцінки супроводжується великою різницею із рівнем домагань, емоційною нестабільністю: в 3 учнів із 4 такий зв'язок є.

Отже, дівчата більш критичніші до себе, емоційно не стабільніші, що відповідає жіночому типу (м'якість, співчутливість, ніжність, вразливість), але і мають вищий рівень домагань. 7 дівчат мають велику міру розходження показників СМО і РД, вони і є більш емоційно нестабільними, вимогливими до себе. У хлопців лише 2 мають велику різницю у показниках і вони також є емоційно нестабільними. Тобто маємо закономірність: велика самокритичність, вимогливість, що поєднується із емоційною нестабільністю, впливає на рівень самооцінки, понижуючи її; але високий рівень домагань свідчить про прагнення розвиватись.

3. На основі проведеної методики «Діагностика вольових особливостей особистості» маємо такі загальні результати, які занесені у таблицю 2.2.4 і 2.2.5 (Додаток Д, Додаток Е).

Таблиця 2.2.4

Розподіл учнів за загальним показником вольових якостей, у відсотках

Рівень	Кількість учнів	Відсотки
Високий рівень	10	30%
Середній рівень	25	70%
Низький рівень	-	-

Загальний показник вольових якостей, як зображено в таблиці 2.2.4, такий: 10 учнів (30%) – високий рівень (загалом відповідальні, рішучі, вольові, цілеспрямовані); 25 учнів (70%) – середній рівень (мають сформовані цілі, власні погляди і переконання, але часто не достатньо наполегливі і рішучі на шляху до їх реалізації, виявляють себе у звичній ситуації комфорту, за нових обставин схильні до тривожності, невпевненості, неорганізованості, впливу з боку інших).

Аналізуючи таблицю 2.2.5, бачимо, що за шкалою відповідальність 19 учнів (57%) мають високий рівень, що характеризує їх як старанних, обов'язкових, подекуди із підвищеною тривожністю. 13 учнів (34%) мають середній бал, їхня старанність не постійна, а 3 учні (9%) – не надійні.

Таблиця 2.2.5

Результати у відсотковому вираженні за шкалами

		Дуже високий	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
1	Відповідальність	-	57%	34%	9%
2	Ініціативність	-	30%	55%	15%
3	Рішучість	3%	43%	40%	15%
4	Самостійність	-	60%	40%	-
5	Витримка	-	24%	49%	27%
6	Наполегливість	3%	43%	49%	-
7	Енергійність	-	15%	64%	21%
8	Уважність	-	76%	15%	9%
9	Цілеспрямованість	-	39%	58%	13%

За шкалою ініціативність 10 учнів (30%) із показниками високими характеризує їх як діяльних, з лідерськими тенденціями, що не бояться змін; 20 учнів (55%) – діють в залежності від ситуації, від її новизни, оточенні, 5 учнів (15%) із низькими показниками можна характеризувати як пасивних, не схильних до змін.

За шкалою рішучість 1 учень (3%) має дуже високі показники. 14 учнів (42%) – високі, що характеризує їх як таких, що швидко і впевнено приймають рішення, 15 учнів (55%) діють ситуативно, а 5 учнів невпевнені і схильні до сумнівів.

За шкалою самостійність 20 учнів (60%) прагнуть самостійно приймати рішення, можуть протистояти думці групи, 15 учнів (40%) діють ситуативно, а учнів, які виявляють високу залежність від думки інших немає.

За шкалою витримка 8 учнів (24%) мають високі показники, тобто можуть контролювати свої емоції, терпляче переносять навантаження, 18 учнів (49%) – діють ситуативно, 9 учнів (27%) намагаються уникати труднощів, їм не вистачає самовладання.

За шкалою наполегливість 1 учень (3%) має дуже високі показники і 16 учнів (43%) мають високі показники, тобто здатні бути впертими, долати перешкоди; 18 учнів (54%) не завжди виявляють достатню наполегливість, але при потребі можуть мобілізуватись і досягати поставленої мети. Учні з низькими показниками немає.

За шкалою енергійність 5 учнів (15%) мають високі показники, тобто активні, енергійні, життєрадісні; 23 учні діють ситуативно, їх настрій може бути нестабільним, як і енергійність, 7 учнів (21%) – мають невисоку активність, вони швидко втомлюються, вони скоріше є песимістами.

За шкалою уважність маємо найбільше показників високого рівня: 27 учнів (76%) можуть концентрувати увагу, бути зібраними, зосередженими на справі, 5 учнів (15%) – мають середні показники, що характеризує їх вміння концентруватись як нестабільне, а 3 учні (9%) – мають труднощі із концентрацією уваги, вони легко відволікаються, їм важко зосередитись, якщо діяльність мало цікава.

За шкалою цілеспрямованість 13 учнів (39%) мають високі показники, тобто мають усвідомлені цілі в житті, прагнуть планувати свій час; 21 (58%) учень показали середній рівень сформованості даної вольової якості, а 1 учень (3%) має

низький рівень цілеспрямованості, тобто йому важко планувати свої справи, він має не достатньо чіткі плани на майбутнє.

4. Результати методики визначення схильності до адиктивної, агресивної, деліквентної поведінки (А. Н. Орел), можемо побачити в таблиці 2.2.6.

Таблиця 2.2.6

Загальні результати визначення схильності до адиктивної, агресивної, деліквентної поведінки

Рівні	Кількість учнів	Відсотки
Високий рівень схильності	6	18%
Середній рівень схильності	10	30%
Низький рівень схильності	19	48%

Аналізуючи таблицю 2.2.6, маємо 6 респондентів (18%) з високим рівнем схильності до адиктивної, агресивної, деліквентної поведінки, 30 % з середнім рівнем та 48% з низьким рівнем схильності.

Таблиця 2.2.7

Результати у відсотковому відношенні за шкалами

Шкала	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Орієнтація на соціально бажані відповіді	-	88%	12%
Схильності до порушення норм і правил	-	67%	33%
Схильності до адиктивної поведінки	21%	79%	
Схильності до саморуйнівної поведінки	36%	-	64%
Схильності до агресії і насильства	9%	39%	52%
Вольового контролю емоцій	42%	33%	25%
Схильності до деліквентної поведінки	6%	42%	52%

Проаналізуємо кожен із схильностей:

На основі шкали соціально бажаної поведінки бачимо, що лише 4 учні (12%) (двоє хлопців і двоє дівчат) не мають схильності приховувати свої власні цінності; демонстративність, настороженість виявили 16 учнів (з них 11 дівчат) і 15 учнів мають помірні тенденції до соціально бажаної поведінки (з них - 5 дівчат). Тобто дівчата виявляють більшу настороженість, демонстративність у поведінці, схильність приховувати свої погляди і бачення.

На основі шкали схильності до конформізму 11 учнів (33%) виявили тенденції до порушення норм і правил (з них 7 дівчат), і 24 (67%) учні виявили помірну схильність до конформізму, намагання слідувати стереотипам і загальноприйнятим нормам середнього рівня.

7 опитаних (21%) виявили високу схильність до адиктивної поведінки (3 дівчат); 28 опитаних (79%) мають невиразну тенденцію до адикції, що загалом є досить позитивним показником.

Високу схильність до саморуйнівної поведінки виявили 12 учнів (36%), з них 6 дівчат (один учень має дуже високий показник цієї схильності), у 24 (67%) учнів відсутні такі тенденції. Тобто не маємо середніх результатів, учні виявили крайні показники схильності до цієї тенденції.

За шкалою схильності до агресії маємо: 13 учнів (39%) з наявними агресивними тенденціями (з них 8 дівчат) Ще 3 дівчат (9%) мають агресивну спрямованість особистості. 19 учнів (52%) мають невиразні агресивні тенденції.

За шкалою вольового контролю емоцій маємо: 9 учнів (25%) із слабким вольовим контролем. Середній рівень контролю показали 12 учнів (33%), і високий/достатній рівень вольового контролю мають 14 учнів (з них 5 дівчат).

На основі шкали схильності до делінквентної поведінки у 14 учнів (42%) виявлено середній рівень готовності до такої поведінки (з них 8 дівчат). 19 (58%) учнів мають невиразні тенденції (низький рівень) а у 2 учнів – 6% (дівчата) маємо високу готовність до делінквентної поведінки.

Отже, можемо зробити висновки, що у даній групі опитуваних підлітків, відсутній високий рівень тенденції до порушення загальноприйнятих норм і правил, хоча не виключає схильності до нонконформізму, бажання виявляти

власні норми і цінності, а серед дівчат маємо значну кількість тих, які виявляють демонстративність і настороженість у поведінці, намагання приховати власні бачення і давати соціально бажані відповіді. Схильність до адитивної поведінки відсутня в даній групі. Вияви агресивної поведінки в тій чи іншій формі наявні. Лише двоє учнів мають високий рівень схильності до делінквентної поведінки, а більше половини опитаних (52%) мають низькі показники. Щодо само руйнівної поведінки – то крайні показники є характерними для підліткового віку. Разом з тим 26 учнів (75%) мають високий і достатній рівень вольового контролю, що свідчить про намагання узгоджувати власну поведінку із загальноприйнятими нормами і цінностями, розвиток вміння контролювати себе і розвивати рефлексію і емпатію.

Узагальнюючи результати, маємо такі дані, які занесені у таблицю 2.2.8 (Додаток 3).

Таблиця 2.2.8

Порівняння рівнів самооцінки, самовідношення, вольових особливостей і схильності до девіації у відсотковому відношенні

	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Самооцінка	48%	40%	12%
Самовідношення	15%	85%	-
Вольові особливості	30%	70%	-
Схильність до девіації	18%	60%	52%

Отже, за результатами анкетування рівень самовідношення у 5 учнів (15%) – високий, а у 30 учня (85%) – середній. Низького рівня самовідношення не маємо, хоча є показники низького рівня по всіх критеріях, крім відкритості і самоцінності. Дуже високі показники самооцінки спостерігаємо у 16 учнів (39%). 11 учнів із них мають дуже високий рівень домагань і помірну міру розходження між показниками, що свідчить про цілісність уявлень про себе, а 2 учні мають дуже високий рівень домагань, велику міру розходження при

емоційній нестабільності (1 хлопець, 1 дівчина), що може бути свідченням неадекватності самооцінки. 1 учень має малу міру розходження у показниках, але йому властива некритичність у відношенні до себе. Низька самооцінка – 4 учнів (12%). Крайні показники самооцінки свідчать про сумнівну адекватність. Низький рівень самооцінки супроводжується великою різницею із рівнем домагань, емоційною нестабільністю: в 3 учнів із 4 такий зв'язок є.

На основі діагностики вольових особливостей особистості було отримано такі загальні результати: 10 учнів (30%) – високий рівень (загалом відповідальні, рішучі, вольові, цілеспрямовані) 25 учнів (70%) – середній рівень (мають сформовані цілі, власні погляди і переконання, але часто не достатньо наполегливі і рішучі на шляху до їх реалізації, виявляють себе у звичній ситуації комфорту, за нових обставин схильні до тривожності, невпевненості, неорганізованості, впливу з боку інших). Низького загального рівня немає. Хоча по окремих показниках маємо низький рівень за всіма характеристиками, крім самостійності і наполегливості. На основі проведеної методики визначення схильності до адиктивної, агресивної, делінквентної поведінки. Із 35 учнів: 20 учнів мають середній рівень схильності до різних форм девіантної поведінки (60%); 19 учнів (52%) – низький рівень, і 6 учнів (18%) – високий (5 дівчат і 1 хлопець), серед них 2 учнів – мають високу готовність до делінквентної поведінки. Найменше учнів – 7 (21%) – мають схильність до адиктивної поведінки. Найбільше учнів – 13 (39%) - мають наявні ознаки схильності до агресії, 3 (9%) – схильні до агресії. У 7 учнів (21%) виявлено слабкість вольового контролю, вони мають наявність ознак делінквентної поведінки, що вказує на зв'язок цих характеристик.

На основі загальної таблиці бачимо, що учні із низьким і середнім рівнем самооцінки схильні до різних форм девіантної поведінки. Але якщо в учнів високий рівень сформованості вольових характеристик і позитивне само відношення, то і схильність до девіантності буде переважно низькою.

2.3 Аналіз результатів дослідження за допомогою методів математичної статистики

Для знаходження кореляції між шкалами схильності до девіантної поведінки та самооцінкою було встановлено тип розподілу даних за допомогою статистичного пакета SPSS та за допомогою критерію Колмогорова - Смірнова. В таблиці результатів знаходимо ймовірність того, що розподіл відповідає нормальному виду. Числа по всім шкалам (крім шкали «бажані відповіді») більше 0,05, істотної відмінності від нормального розподілу не знайдено, тобто це нормальний розподіл (Додаток І).

Так як дані відповідають нормальному виду розподілу, застосовувався коефіцієнт кореляції Пірсона (Додаток К), для кореляційного аналізу та була побудована таблиця, де наочно можна простежити зв'язок змінних, а також силу кореляційного зв'язку (Додаток Л).

Коефіцієнт кореляції та значимість коефіцієнта кореляції вказують на те, що кореляційного зв'язку – між шкалами самооцінки та девіантної поведінки у підлітків даної вибірки не виявлено.

Цей факт зовсім не заперечує того, що ці поняття можуть впливати одне на одного. Але оскільки поняття самооцінки дуже складне, багатofакторне, воно є частиною більш загального поняття - самосвідомість, а тому залежить і від рівня домагань, і від образу «Я» людини і від емоційного/психологічного захисту – то і при вивченні взаємозв'язку понять самооцінки і схильності до девіанції варто враховувати дуже багато чинників. Варто зауважити, що вибірка – це учні підліткового віку, які часто насторожено відносяться до будь – яких спроб зовнішнього вивчення власних психологічних особливостей, тому вони часто вдаються до демонстративної поведінки, окремі дані мають сумнівну вірогідність. До того ж це учні, що мають два роки навчання дистанційно, через пандемію, а цей чинник приводить до додаткових проблем у самостановленні, самовивченні, у формуванні власного самовідношення і самооцінки

(найголовніше, через обмеженість соціальних контактів, невизначеність соціальних ролей і ін.)

Для знаходження кореляції між шкалами девіантної поведінки та самовідношення також було встановлено тип розподілу даних за допомогою статистичного пакета SPSS та за допомогою критерію Колмогорова - Смірнова. В таблиці результатів знаходимо ймовірність того, що розподіл відповідає нормальному виду. Числа по всім шкалам більше 0,05, істотної відмінності від нормального розподілу не знайдено, тобто це нормальний розподіл (Додаток М).

Так як дані відповідають нормальному виду розподілу, застосовувався коефіцієнт кореляції Пірсона для кореляційного аналізу (Додаток Н). Були побудовані таблиці, де наочно простежується зв'язок між деякими змінними, а також сила їх кореляційного зв'язку.

Таблиця 2.3.2

Кореляційні зв'язки між рівнем контролю за емоціями і шкалами самовідношення

		Відкри- тість	Само- керівниц- тво	Само- ставлення	Внутрішній конфлікт	Само- звинувачення
Контроль емоцій	Коефіцієнт кореляції	-0,379*	-0,411*	-0,363*	0,466*	0,379*
	Рівень значимості	0,025	0,014	0,032	0,005	0,025

Таблиця 2.3.3

Кореляційний зв'язок між шкалою самокерівництво і схильністю до агресії і насильства

Самокерівництво	Схильність до агресії та насильства	
	Коефіцієнт кореляції	-0,344*
	Рівень значимості	0,043

Між шкалами девіантної поведінки і самовідношенням простежується зв'язок між окремими змінними. Наприклад, обернений зв'язок між:

- контролем емоцій і відкритістю, що є цілком логічним: оскільки, чим більше підліток намагається контролювати себе, тим менш відкритим він стає для оточуючих. Такий показник не завжди може мати негативний підтекст, оскільки у даному віковому періоді вивчення себе, виховання окремих рис характеру поєднується із намаганням бути автономним, незалежним у процесі формування самооцінки, збереженні недоторканності для інших власного «Я».

- контролем емоцій і самостваленням. Чим більше підліток намагається контролювати себе, щоб відповідати певним стандартам, ідеалам, певному образу власного «Я», тим більшим буде його рівень критичності і вимогливості до себе, а, отже, рівень самоствалення не буде високим, а коливатись від адекватного до низького.

- контролем емоцій і самокерівництвом. Чим більше підлітки контролюють свої емоції, тим менше відчують віру у свої власні сили, відчують залежність свого «Я» від зовнішніх обставин і подій. Переживання щодо власного «Я», страх, що «Я» не відповідає вимогам оточуючих супроводжуються внутрішньою напругою.

Прямий зв'язок простежується між такими змінними:

- контроль емоцій і внутрішня конфліктність. Контроль над власними емоціями може відображати невпевненість людини у собі, а, значить, у такої людини буде переважати негативний фон ставлення до себе. Така особистість знаходиться у стані постійного контролю над своїм власним «Я», прагне до глибокої оцінки свого внутрішнього світу, що часто переходить у самокопання, до конфлікту між «Я» реальним і «Я» ідеальним, до визнання своєї малоцінності.

- Контроль емоцій і самозвинувачення. Чим більшим є намагання контролювати себе скрізь і в усьому, тим вірогідніше дана особистість схильна бачити у собі насамперед недоліки, вона боїться себе, виявів власного «Я», боїться не відповідати певним вимогам, стандартам оточення, вона має

установку на самозвинувачення, що супроводжується розвитком внутрішньої напруги, відчуттям неможливості задовольнити основні потреби.

Маємо обернений кореляційний зв'язок між самокерівництвом і схильністю до агресії і насильства. Високі значення показника самокерівництва характерні для тих, хто регулятором досягнень і успіхів вважає себе, хто може і вміє спрямовувати свою активність, організовувати поведінку і відносини з людьми, прогнозувати свої дії і наслідки. Такій людині властивий контроль над емоційними реакціями і переживаннями з приводу себе. А, отже, така людина вміє контролювати емоції агресії і насильства.

Для кореляційного аналізу між шкалами девіантної поведінки та вольових якостей застосовувався коефіцієнт кореляції Пірсона (Додаток П). Була побудована таблиця, де наочно ми можемо простежити лише одну значиму кореляцію: між самостійністю і схильністю до адиктивної поведінки.

Таблиця 2.3.4

Кореляційний зв'язок між самостійністю і схильністю до адиктивної поведінки

Самостійність	Схильність до адиктивної поведінки	
	Коефіцієнт кореляції	0,465
	Рівень значимості	0,005

Маємо пряму залежність між бажанням бути самостійним, автономним у своїх поглядах, діях і бажанням змінити «сіре», нудне життя на цікаве і не таке, як в усіх. Пересічна особа – це антипод адиктивної особи, яка хоче бути самостійною, мати перевагу над іншими у будь – якій сфері (на якій і фіксує свою увагу). І це почуття переваги над оточуючими виконує функцію психологічного захисту, сприяє підтримці самоповаги. Що є важливим особливо у підлітковому віці.

2.4 Шляхи підвищення рівня самооцінки у підлітків

Самооцінка в підлітків – складне явище, з огляду на нестабільність її складових, їх постійну зміну і під впливом зовнішніх впливів і через гормональну перебудову організму. Сьогодні вони відчують себе на вершині світу, а вже завтра – на самому дні. Проблема полягає в тому, що підлітки найчастіше страждають від заниженої самооцінки. Висока також стає перешкодою у процесі самостановлення і саморозвитку, оскільки понижує рівень критичності до себе, сприйнятливості до змін і викликів. Здорова, адекватна самооцінка є тим стержнем особистості, тією дорослою частиною, яка впливає на характер стосунків із самим собою, оточуючими, на можливість ставити і досягати цілі, заводити здорові серйозні стосунки у дорослому житті, професійно зростати. Тому робота над підвищенням рівня самооцінки у підлітковому віці є дуже важливою і актуальною.

Будь – яка психологічна допомога особистості здійснюється за такими напрямками, як психологічна превенція (попередження, профілактика) і психологічна інтервенція (подолання, корекція, реабілітація). Водночас психодіагностика є допоміжним засобом, що вирішує проміжні практичні завдання. І в нашому випадку, вказані складові психологічної допомоги мають використовуватись у роботі із підлітками.

Результати даного дослідження показали, що поняття самооцінки є динамічним, комплексним утворенням. На її формування впливають багато чинників, як і внутрішніх, так і зовнішніх, особливості формування вольової сфери, проблеми самовідношення. А, значить і робота по формуванню самооцінки, підвищенню її рівня є комплексною роботою сім'ї, школи, психолога.

Найперше, варто пам'ятати, що у підлітковому віці прагнення до автономності у підлітка, його залежність від соціально значимого оточення однолітків, ніяк не применшує ролі і значення сім'ї. Підвищення самооцінки у підлітка – це першочергове завдання батьків. Неможливо підвищити самооцінку

підлітку, якщо його не будуть поважати батьки. Тому робота із батьками, психолого – педагогічні практикуми у школах для них мають відіграти свою позитивну і необхідну роль. Навчити і маму, і тата дотримуватись таких умов для розвитку адекватної самооцінки, як конструктивна критика і зароблена похвала; увага і повага до особистості дитини; наявність і захищеність персональної території.

Робота педагогічного колективу школи, оскільки підлітковий вік – це період перебування дитини саме у школі, має враховувати вікові психологічні особливості учнів. Відповідним чином має вибудовуватися виховна і навчальна робота у школі. А психолого – педагогічні практикуми із вчительським колективом мають сприяти вирішенню актуальних проблем підліткового віку і, в тому числі, сприяти формуванню його адекватної самооцінки. Бо, в іншому випадку, проблеми соціалізації, різних проявів девіантності і нереалізованості в житті будуть накопичуватись і впливати на якість дорослого життя учнів.

Шкільний психолог має здійснювати діагностичну діяльність. А його психокорекційна діяльність має включати індивідуальні форми роботи (бесіди, тренінги, ознайомлення із методиками аутотренінгами, використання у повсякденному житті дієвих рекомендацій, як от: зміна оточення, відмова від самобичування, уникнення порівнянь, прослуховування афірмації, вчинення незвичних вчинків, заняття хобі, ведення щоденнику досягнень) і групові форми роботи (різного роду тренінги ,заняття, бесіди).

Знання про особливості роботи з копінг-стратегіями, практикування певних вправ, робота по вивченню себе і формуванню позитивного самоствалення сприятимуть формуванню високої якості життя, здорової життєвої позиції та виробленню нових дорослих патернів поведінки.

ВИСНОВОК ДО РОЗДІЛУ 2

При організації даного емпіричного дослідження з метою вивчення зв'язку між рівнем самооцінки у підлітків і девіантною поведінкою було обрано такі методики: методика вивчення самооцінки Дембо – Рубінштейн в модифікації А. М. Прихожан; багатовимірний опитувальник дослідження самоствалення С. Р. Пантелеєва і В. В. Століна; методика «Визначення схильності до адиктивної, агресивної, делінквентної поведінки» А. Н. Орел; методика діагностики вольових особливостей особистості М. В. Чумакова.

В опитуванні взяло участь 35 учнів 9 класу КЗ «Турбівський ЗЗСО I – III ст. № 2» Турбівської селищної ради Вінницького району Вінницької області, з них 19 хлопців і 16 дівчат віком 15–16 років. Дослідження проводилось у лютому 2022 р., після чергового карантину і безпосередньо перед початком військових дій на території України.

За результатами дослідження рівень самовідношення у 15% – високий, а у 85% – середній. Низького рівня самовідношення не маємо, хоча є показники низького рівня по всіх критеріях, крім відкритості і самоцінності. Дуже високі показники самооцінки спостерігаємо у 39%. Низька самооцінка – 12%. Крайні показники самооцінки свідчать про сумнівну адекватність. Низький рівень самооцінки супроводжується великою різницею із рівнем домагань, емоційною нестабільністю.

На основі діагностики вольових особливостей особистості було отримано такі загальні результати: 30% – високий рівень (загалом відповідальні, рішучі, вольові, цілеспрямовані), 70% – середній рівень (мають сформовані цілі, власні погляди і переконання, але часто не достатньо наполегливі і рішучі на шляху до їх реалізації, виявляють себе у звичній ситуації комфорту, за нових обставин схильні до тривожності, невпевненості, неорганізованості, впливу з боку інших). Низького загального рівня немає. Хоча по окремих показниках маємо низький рівень за всіма характеристиками, крім самостійності і наполегливості. На основі

проведеної методики визначення схильності до адиктивної, агресивної, деліквентної поведінки. 60% – мають середній рівень схильності до різних форм девіантної поведінки, 52% – низький рівень, і 18% – високий. 39% – мають наявні ознаки схильності до агресії, 9% – схильні до агресії. 21% – виявлено слабкість вольового контролю, вони мають ознаки деліквентної поведінки.

Для знаходження кореляції між схильністю до девіантної поведінки та самооцінкою було застосовано критерій Пірсона. Встановлено, що між цими шкалами у даній вибірці кореляційного зв'язку немає. Тому зроблено спробу встановити кореляційний зв'язок між шкалами девіантної поведінки і шкалами самоствавлення. Виявлено обернений зв'язок між контролем емоцій і відкритістю, між контролем емоцій і самоствавленням, контролем емоцій і самокерівництвом, між самокерівництвом і схильністю до агресії. Тобто, чим більше підліток намагається контролювати власні емоції – тим менш відкритий, має менш позитивну міру самоствавлення і рівень самокерівництва, як довіри до себе і віри в себе. Тим частіше така особа буде вдаватись до сили і агресії у вирішенні проблем.

Встановлено прямий зв'язок між контролем емоцій і внутрішньою конфліктністю, контролем емоцій і самозвинуваченням, що підтверджує попередні кореляційні зв'язки. Прагнення до постійного самоконтролю, надмірне свідоме обмеження спонтанності може привести до внутрішньої напруженості, переважання постійної стурбованості і втоми.

Для більш повного вивчення проблеми, було зроблено спробу встановлення кореляційних зв'язків між шкалами девіантної поведінки та вольових якостей. Як результат, простежується лише одна значима кореляція: між самостійністю і схильністю до адиктивної поведінки. Маємо пряму залежність між бажанням бути самостійним, автономним у своїх поглядах, діях і бажанням змінити «сіре», нудне життя на цікаве і не таке, як в усіх. Пересічна особа – це антипод адиктивної особи, яка хоче бути самостійною, мати перевагу над іншими у будь – якій сфері (на якій і фіксує свою увагу). І це почуття переваги над оточуючими виконує функцію психологічного захисту, сприяє підтримці самоповаги. Що є

важливим особливо у підлітковому віці. А вже полюс цього почуття переваги, бажання бути самостійним і не таким, як усі, дух бунтарства і вияви протесту - все це залежить від рівня сформованості самооцінки.

Для підвищення самооцінки маємо враховувати, що діагностична, психокорекційна робота повинна об'єднувати зусилля таких інституцій, як сім'я, школа, суспільство. І, власне, підліток повинен бути не лише об'єктом впливів, а й активним суб'єктом, який приймає зміни у житті, скеровує їх, розуміє їх значимість (і ця активність має зростати по мірі підвищення рівня самооцінки). Різні форми і методи роботи, які здійснюють сім'я, психолог, педагоги мають поєднуватись із аутотренінгами, самовихованням і сприяти успішній соціалізації особистості. Адже всі перемоги починаються із перемоги над собою і миру в собі.

ВИСНОВКИ

1. Самооцінка – це стрижень процесу самоусвідомлення людини. Її вважають новоутворенням саме підліткового періоду і вона має такі особливості у цьому віковому періоді: ситуативність, нестійкість, схильність до зовнішніх впливів у молодшому підлітковому віці і стійкість, багатосторонність охоплення різних сфер життєдіяльності в старшому підлітковому періоді. Тобто у процесі розвитку самосвідомості центр уваги підлітків усе більше переноситься від зовнішнього боку особистості до її внутрішньої сторони, від більш-менш випадкових рис до характеру в цілому.

Девіантна поведінка – система вчинків особистості, що відхиляються від загальноприйнятої норми (психічного здоров'я, права, культури, моралі). Девіації існують у будь – якому суспільстві, бо завжди є такі його члени, які не поводяться відповідно до загальноприйнятих вимог та норм поведінки. Специфічними для підлітковому віці є такі типи реакцій, що і можуть стати причинами вчинення девіантних дій: реакція протесту (опозиції), реакція імітації, реакція групування з однолітками. Самооцінка, як спосіб регулювання поведінки відповідно до внутрішніх переконань, може стати регулятором схильності до девіації: неадекватна самооцінка спонукає молодих людей до ненормативної поведінки, адекватна самооцінка є своєрідним «запобіжником» і регулятором стримування від будь – яких відхилень.

2. Проблеми формування самооцінки у підлітків знаходяться у тісному взаємозв'язку із питаннями схильності до девіантної поведінки. Тому після опрацювання теоретичного матеріалу було висунуто припущення про взаємозв'язок між рівнем сформованості самооцінки і схильністю до девіантної поведінки. Для перевірки вказаного припущення було організовано емпіричне дослідження і обрано такі методики: методика вивчення самооцінки Дембо – Рубінштейн в модифікації А. М. Прихожан; багатовимірний опитувальник дослідження самоставлення С. Р. Пантелеєва і В. В. Століна; методика

«Визначення схильності до адиктивної, агресивної, деліквентної поведінки» А. Н. Орел; методика діагностики вольових особливостей особистості М. В. Чумакова. В опитування взяло участь 35 учнів 9 класу КЗ «Турбівський ЗЗСО І – III ст. № 2» Турбівської селищної ради Вінницького району Вінницької області, з них 19 хлопців і 16 дівчат віком 15–16 років.

3. Порівнюючи показники отримані в результаті дослідження, можемо зробити висновки, що учні із низьким і середнім рівнем самооцінки можуть мати схильність до різних форм девіантної поведінки. Але якщо в учнів високий рівень сформованості вольових характеристик і позитивне самовідношення, то і схильність до девіантності буде переважно низькою. Тобто прямого взаємозв'язку між рівнем самооцінки і схильністю до девіації ми не побачили.

В результаті кореляційного аналізу встановлено, що між шкалами девіантної поведінки та самооцінки у даній вибірці кореляційного зв'язку немає. Тому зроблено спробу встановити кореляційний зв'язок між шкалами девіантної поведінки і шкалами самоствавлення. Виявлено зв'язок між окремими змінними: обернений зв'язок між контролем емоцій і відкритістю, між контролем емоцій і самоствавленням, контролем емоцій і самокерівництвом, між самокерівництвом і схильністю до агресії. Чим більше підліток намагається контролювати власні емоції – тим менш відкритий, має менш позитивну міру самоствавлення і рівень самокерівництва, як довіри до себе і віри в себе. Тим частіше така особа буде вдаватись до сили і агресії у вирішенні проблем.

Прямий зв'язок між контролем емоцій і внутрішньою конфліктністю, контролем емоцій і самозвинуваченням. Прагнення до постійного самоконтролю, надмірне свідоме обмеження спонтанності може привести до внутрішньої напруженості, переважання постійної стурбованості і втоми.

Для більш повного вивчення проблеми, було зроблено спробу встановлення кореляційних зв'язків між шкалами девіантної поведінки та вольових якостей. Як результат, простежується лише одна значима кореляція: між самостійністю і схильністю до адиктивної поведінки. Маємо пряму залежність між бажанням бути самостійним, автономним у своїх поглядах, діях і бажанням змінити «сіре»,

нудне життя на цікаве і не таке, як в усіх. Пересічна особа – це антипод адиктивної особи, яка хоче бути самостійною, мати перевагу над іншими у будь – якій сфері (на якій і фіксує свою увагу). І це почуття переваги над оточуючими виконує функцію психологічного захисту, сприяє підтримці самоповаги. А вже полюс цього почуття переваги, бажання бути самостійним і не таким, як усі, дух бунтарства і вияви протесту - все це залежить від рівня сформованості самооцінки.

4. Для підвищення самооцінки маємо враховувати, що діагностична, психокорекційна робота повинна об'єднувати зусилля таких інституцій, як сім'я, школа, суспільство. І, власне, підліток повинен бути не лише об'єктом впливів, а й активним суб'єктом, який приймає зміни у житті, скеровує їх, розуміє їх значимість (і ця активність має зростати по мірі підвищення рівня самооцінки). Різні форми і методи роботи, які здійснюють сім'я, психолог, педагоги мають поєднуватись із аутотренінгами, самовихованням і сприяти успішній соціалізації особистості. Адже всі перемоги починаються із перемоги над собою і миру в собі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бандурка О.М., Основи психології і педагогіки: Підручник / О.М. Бандурка, В.О. Тюріна, О.І. Федоренко. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 336 с.
2. Безродний В. І. Психологічна готовність до безпечної поведінки / В. І. Безродний // Психологія: зб. наук. праць НПУ ім. М. П. Драгоманова. — К., 2001. — Вип. 14. — С. 396—403.
3. Бех І.Д. Виховання особистості: [Монографія]: У 2 кн. – *Кн. 1*: Особистісно орієнтований підхід: теоретично-технологічні засади. / І.Д. Бех. – К.: Либідь, 2003. – 280с.
4. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки: Курс лекцій. – К.: МАУП, 2006. – 88с.
5. Вікова психологія. Навчальний посібник. / М. В. Савчин, Л. П. Василенко М. В. Савчин., Л. П. Василенко. – Дрогобич.: “Відродження”, 2001. – 287 с.
6. «Визначення схильності до адиктивної, агресивної, деліквентної поведінки» А. Н. Орел. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://docplayer.net/203194785-Viznachennya-shilnosti-do-adiktivnoyi-agresivnoyi-delikventnoyi-povedinki-a-n-orel.html>
7. Гордєєва Ж.В. Самооцінка як структурний компонент самосвідомості дитини: теоретико-методологічні основи дослідження, його методи та організація / Ж.В. Гордєєва // Актуальні проблеми психології / Зб. фаховий ВАК України Т.1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Ч. 25. К.: Вид-во «А.С.К.» / за ред. С.Д.Максименка, Л.М.Карамушки, 2010. – С. 156-164.
8. Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції / О.Є. Гуменюк. – Тернопіль: Економічна думка, 2004. – 310 с.
9. Жданова І. В. Проблема саморегуляції в контексті девіантної поведінки особистості: психологічні аспекти / І. В. Жданова // Вісник Харківського

національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Психологія. – 2012. – Вип. 43, ч. II. – С. 110–112.

10. Забродський М.М. Основи вікової психології / М.М. Забродський. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2001. – 112 с.

11. Змановская Е. В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения): Учебн. пособ. для студ. высш. учебн. заведений. – М.: Издат. центр «Академия», 2003. – 288с.

12. Іваницький О.В. Девіантна поведінка молоді в Україні: чинники виникнення та державні заходи подолання / О.В. Іваницький // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка, 2008. – С. 55-63.

13. Іванова В.В. Причини та форми агресивної поведінки підлітків / В.В. Іванова // Практична психологія та соціальна робота. – № 5. – 2000. – С. 14-16.

14. Ківенко Н.В. Девіантна поведінка: сучасна парадигма: Монографія / Н.В. Ківенко, І.І. Лановенко, П.В. Мельник. – Ірпінь: Академія державної податкової служби України, 2002. – 134 с.

15. Кон И. С. В поисках себя: личность и ее самосознание. / И.С. Кон – М.: Политиздат, 2004. – 335 с.

16. Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения: учебное пособие / В. Д. Менделевич. – СПб.: Речь, 2005. – 445 с.

17. Методика діагностики вольових особливостей особистості М. В. Чумакова. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://bolcheknig.ru/uk/slovar/metodika-samoocenka-volevyh-kachestv-studentov-sportsmenov-umenie-otstaivat/>

18. Методика діагностики самооцінки Дембо-Рубінштейн. Модифікація Прихожан А. М. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://psychologis.com.ua/metodika_diagnostika_samoocenki_dembo_rubinshteyn._modifikaciya_prihozhan.htm

19. Поговоримо про самооцінку. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.school1.if.ua/uchnyam/pogovorimo-pro-samoocinku.html>

20. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2001. – 672 с.
21. Рапіна Л.А. Профілактика девіантної поведінки в школі / Л.А. Рапіна // Педагогічна газета. - 2009. - N 4. - С. 3.
22. Савчин М. В. Вікова психологія. Навчальний посібник. / М. В. Савчин., Л. П. Василенко М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – Дрогобич.: “Відродження”, 2001. – 287 с.
23. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки. / М. В. Савчин. – К.: Україна. – Віта, 1996. – 130 с.
24. Самойлов А.М. Аналіз психолого-педагогічних підходів до визначення сутності девіантної поведінки / А.М. Самойлов // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць. – Випуск 40. – Вінниця: Нілан ЛТД, 2013. – С. 121 – 125.
25. Самойлов А.М. Конформізм підлітків як фактор формування девіантної поведінки / А.М. Самойлов // Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень: Матеріали II регіональної науково-практичної конференції студентів-випускників бакалаврату, магістратури та аспірантів «Молодий науковець – 2012» (м. Вінниця, 11-12 грудня 2012р.): Зб. наук. пр. - Вип.3. – Вінниця, 2012. - С. 257 - 259.
26. Самойлов А. М. Профілактика девіантної поведінки у підлітків у соціально – визовному середовищі загальноосвітньої школи: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук.: спец. 13.00.07. «Теорія і методика виховання»/ А. М. Самойлов – Вінниця, 2017. - Електронний ресурс. – Режим доступу: https://vspu.edu.ua/science/dis/des_10_1.pdf ;
27. Самооцінка, її види та механізми формування. – Електронний ресурс. – Режим доступу: https://pidru4niki.com/13761106/psihologiya/samootsinka_vidi_mehanizmi_formuvannya

28. Самооцінка особистості в психології: її види та типи. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://alexus.com.ua/samoocinka-osobistosti-v-psixologi%D1%97-%D1%97%D1%97-vidi-ta-tipi/>
29. Самооцінка підлітків — Особливості і фактори впливу. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://eporada.pp.ua/diti/samoocinka-pidlitkiv-osoblivosti-i-fakto.html>
30. Самооцінка як емоційно-оціночна складова Я-концепції. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://ru.osvita.ua/vnz/reports/psychology/29272/>
31. Титаренко Т.М. Сучасна психологія особистості: навч. посіб. / Т.М. Титаренко. – 2-ге вид. – К. : Каравела, 2013. – 372 с.
32. Фіцула М.М. Відхилення у поведінці неповнолітніх: шляхи їх попередження та подолання: навч.-метод. посібник / М.М. Фіцула, І.І. Парфанович. – Тернопіль: «Навчальна книга-Богдан», 2008. – 432 с.
33. Чемодурова Ю.М. Девіантна поведінка дітей і підлітків: із практики діяльності психолога й соціального педагога / Ю.М. Чемодурова // Психолог. – № 39. – К., 2010. – С. 3-11.

ДОДАТКИ